

Čarodějnictví a zlý pohled

Úvod

Může se zdát, že pojednání o čarodějnictví a o zlém (uhračivém) pohledu představují „exotický“ konec celého spektra studií o antropologii náboženství, kde se „nám“ (tj. lidem západního, racionálního, postosvícenského typu) lidé podobají co nejméně a kdy se nacházejí v té nejromantičtější či nejtajemnější a nejméně logické sféře. Ve skutečnosti různá přesvědčení a praxe týkající se magie a uhračivého pohledu odhalují takový postoj k přirozenému světu a k morálním vztahům v něm, který prostupuje vše a je trvalý. Na Západě je tento způsob myšlení spojen s venkovskými kulturami, lze jej však také nalézt do jisté míry v rámci oživení současného pohanství, jehož vyznavači se rekrutují převážně ze vzdělaných městských obyvatel. Co tuto kosmologii vlastně tvoří? Jednou z jejích základních idejí je idea životní síly, esence či energie v lidech. Tato myšlenka se běžně rozšiřuje i na živočichy, kteří nejsou lidmi, na ostatní živé tvory, a dokonce na neživé a neviditelné nebo zřídka viditelné předměty, jako jsou skály, řeky a nejrůznější duchové. Této životní síly se mohou zmocnit nebo jí mohou škodit jiní, jejichž životní síla je mocnější, zlomyslná nebo se nějak vymyká naší kontrole. Často se používá metafory o kanibalistickém požívání oběti nebo o vysátí života z ní. K tomuto ublížení dochází na psychické rovině, odrazí se však i na biologickém a materiálním stavu oběti. Agresor může použít různých nástrojů, jako jsou zaklínadla, čáry, rituální předměty a úkony, s cílem ukrást obětem životní sílu nebo této síle aspoň uškodit nebo oběti třeba i jen nevědomky zranit. Je rozumné chránit se před psychickým útokem, ale je-li člověk přemožen, je obvykle povolán odborník, aby čelil účinkům psychické agrese. Odborník se může snažit odvést útok od oběti, případně jej zaměřit zpátky na agresora nebo agresora identifikovat a donutit ho nebo ji, aby sám podnikl/podnikla protiopatření k odstranění napáchané škody.

Další klíčovou představou je představa konečného dobra. Existuje pouze určitá konečná dávka zdraví, bohatství a štěstí, s níž je třeba vystačit. Je-li někdo v životě obzvláště úspěšný, plodný a šťastný, lze předpokládat, že se tak děje na úkor někoho jiného. Bohatý se může obávat těch, kdo na tom nejsou finančně tak dobře, pro jejich závist a možná i z jakéhosi pocitu viny vycházejícího ze sdíleného předpokladu, že ve hře s nulovým součtem je jediným „spravedlivým“ systémem takový systém, kde je štěstěna rozdělena co nejrovnoměrněji.

Různé části světa mají své vlastní kulturní rozpracování tohoto způsobu myšlení. Ve většině subsaharské Afriky je to čarodějnictví či kouzelnictví. Čaroděj nebo čarodějka se snaží „sníst“ maso oběti, takže oběť onemocní. Čarodějnictví je „horké“ a musí se „zchladit“. V Indii, Evropě a semitských zemích (v arabském a židovském světě a v diaspoře) převažuje opozice „mokrá“ – „suchá“ oproti „horká“ – „studená“.¹¹⁵ Životní síla se chápe jako tekutá a oběť je vysáta. Obnovit vlhkost je klíčovou součástí obnovy životní síly postiženého. Tyto ideje se běžně vyjadřují vírou ve „zlý pohled“, ačkoli ta může existovat vedle víry v činnost čarodějů a kouzelníků.

I v tomto případě platí to, co jsme uvedli v předchozích kapitolách o problémech přenosu. Používání výrazů jako „čarodějnictví“ nebo „kouzelnictví“ naznačuje podobnost tam, kde není. V antropologii je vždy přítomno napětí mezi snahou pochopit kulturní jevy v kontextu, přičemž se dává přednost místnímu jazyku, a pojetím, které se naopak pokouší formulovat teoretické výroky s širší platností.¹¹⁶ Výrazy „čarodějnictví“ a „čaroděj(nice)“ se například používají nejméně čtyřmi velmi odlišnými způsoby. Třebaže existují společné souvislosti, je důležité mezi nimi rozlišovat.

1. Ve středověké a raně novověké Evropě se starší vesnické praktiky proklínání a požehnání, uzdravování a manipulování lidmi a předměty, někdy označované jako *zlovolný skutek (malefice)*, neoddělitelně spojily s křesťanskou teologií.¹¹⁷
2. Církevní reformátoři ztotožňovali čarodějnice nebo kouzelníky s protivníky křesťanství a pověřenci a zástupci satanovými a promítali do nich zvrácenost a opak všeho, co se považovalo za svaté a civilizované.
3. Africké čarodějnictví a kouzelnictví je bliž starším evropským představám o *zlovolném skutku* a uhranutí než christianizované „stínové“ verzi vlastního obrazu (jež neustává znepokojoval lidovou evropskou představivost, což se projevuje například v děsu z čarodějnic). I v Africe se evropští misionáři snažili zapojit africký světový názor, který v mnoha případech zahrnoval víru v moc čarodějnic, do křesťanského (nebo antikřesťanského) systému.
4. V nedávných letech došlo ke vzrůstu západních „pohanských“ forem čarodějnictví. Tyto formy mohou být vědomě experimentální, eklekticky čerpající z mnoha

tradic a vytvářející nové, jako je tomu v kultu Wicca a v některých jiných formách obdobných kultů, nebo se mohou hlásit ke kontinuitě s nějakou skrytou tradicí, o níž se říká, že přežila léta pronásledování utajováním a ústním podáním především v rodinách.

Snažit se vystihnout venkovský *zlovolný skutek*, čarodějnice v inkvizičních procesech, současné africké čarodějnictví a kult Wicca jediným termínem je zjevně ožehavé. Každý čtenář má v hlavě konkrétní představu čarodějnice založenou na dosavadní četbě a zkušenosti a něco takového dokáže ovlivnit a pokrýt představu o popisovaných jevech. V této kapitole se tedy snažím vyjasnit, co mám vlastně na mysli, užívám-li tak běžných, ale zavádějících termínů jako čarodějnictví nebo kouzelnictví. Užívám jich proto, abych poukázala na existující podobnosti a také abych se přece jen neodchylovala od běžného úzu. I když používání termínu čarodějnictví jako deskriptivní a analytické kategorie má své nevýhody, tento termín i nadále slouží jako užitečná a výstižná zkratka.

Jádrem této kapitoly je *čarodějnictví v Africe* popsané ve slavné knize *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Čarodějnictví, věštby a magie u Azandů) od Evanse-Pritcharda. Představy etnika Zandů o čarodějnictví se porovnávají s představami z jiných oblastí subsaharské Afriky, zejména z Kamerunu. Přesuneme-li se do Evropy, poskytuje nám spojitost mezi současnou Afrikou a starším venkovským *zlovolným skutkem*, jak se chápe v západních společnostech, dílo Jeanne Favret-Saadaové o *čarodějnictví na franouzském venkově*. Existují rovněž paralely mezi termínem *zlý (uhrančivý) pohled* a čarodějnictvím, jak je zažila a popsala Jeanne Favret-Saadaová. Třetí část kapitoly se zabývá právě zlým pohledem včetně úsilí Alana Dundese učinit syntézu různých interpretací v koncepci opozice „mokrý“ – „suchý“. Poslední část se týká *diskuse o mentalitách*, o níž jsme se již zmínili při diskusích o knize Evanse-Pritcharda věnované Azandům. Lucien Lévy-Bruhl přišel se dvěma způsoby uvažování: jeden je racionální v rozvinutých zemích, druhý prelogický a mystický v nativních společnostech. Ačkoli Lévy-Bruhl své názory později změnil, diskuse o srovnávací epistemologii, kterou podnítil, dále pokračuje, přičemž racionálnost je dosud téma, o němž se v antropologii bouřlivě diskutuje.

Čarodějnictví v Africe

Nigerijský spisovatel E. B. Idowu podává pregnantní definici afrického čarodějnictví, ač není pravda, že – jak Idowu naznačuje – jeho popis platí pro celý kontinent. Následující úryvek se vztahuje především na etnika západní Afriky a Bantu, podobná situace je však i v jiných oblastech Afriky.

Pozorovatel pocházející z jiné než africké kultury může k této problematice zaujímat takový teoretický postoj, jaký mu nejvíc vyhovuje. Pro Afričany každé kategorie je čarodějnictví naléhavou skutečností. Někteří afričtí badatelé si uvědomili, že když se mluví a píše o čarodějnictví, musí být na prvním místě skutečná víra Afričanů. Africké představy o čarodějnictví spočívají v tom, že duchy živých lidí je možné vyslat z těla, z mysli či pudy; že čarodějové mají své spolky nebo svou činnost vykonávají samostatně a že duchové posláni ven z lidského těla mohou jednat buď viditelně, nebo skrze nižšího tvora – zvíře nebo ptáka. ... Všeobecně se věří, že se spolky čarodějů pravidelně scházejí a vykonávají v noci obřady v lesích nebo na otevřených místech. Taková shromáždění jsou shromáždění „duší“, „duchů“ čarodějů. V některých oblastech Afriky se věří, že duchové opouštějí těla čarodějů v podobě jistého druhu ptáka. Jejich hlavním cílem je páchat spoušť mezi lidmi; jejich působení je působením duchů na duchy, to znamená, že jsou napadána, vytrhávána a pohlcována éterická těla obětí; a to je právě význam toho, když se říká, že čarodějnice nebo čarodějové vysáli z oběti všechnu krev. A tak u čarodějů nebo jejich obětí se duchové setkávají s duchy, duchové působí na duchy, zatímco skutečná lidská těla „spí“ u sebe doma. (Idowu, 1978, s. 175–176)

Evans-Pritchard a Azandové

Nejvýznamnější prací o africkém čarodějnictví zůstává stále klasické dílo Edwarda Evanse-Pritcharda *Witchcraft, Oracles and Magic among the Azande* (Čarodějnictví, věštby a magie u Azandů) z roku 1937. Třebaže to byla jedna z několika knih, jež Evans-Pritchard o Azandech napsal, je nepochybně daleko nejznámější. Roku 1976 vydalo nakladatelství Oxford University Press zkrácenou paperbackovou verzi a pasáže z této knihy byly publikovány v mnoha antologiích. Když Evans-Pritchard studoval Azandy ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století, bylo jich asi půl milionu. Jsou to stále především zemědělci žijící v jižním Súdánu a severovýchodním Kongu. V některých společnostech je čarodějnictví skryté nebo se jeho existence popírá, nikoli však u Azandů. Evans-Pritchard zaznamenává:

Neměl jsem žádné problémy se zjišťováním, co si Azandové myslí o čarodějnictví, ani s pozorováním toho, jak s ním bojují. Tyto úvahy a činy jsou na povrchu jejich života a jsou přístupné každému, kdo žije pár měsíců v jejich usedlostech. Každý z nich je odborníkem na čarodějnictví. Nemusí se radit s odborníky. Není ani zapotřebí se na to Azandy ptát, neboť informace volně proudí z opakujících se situací v jejich sociálním životě, a stačí jen pozorovat a naslouchat. Mangu, čarodějnictví, bylo jedno z prvních slov, jež jsem slyšel v zemi Zandů, a slyšel jsem je říkat dennodenně po několik měsíců. (Evans-Pritchard, 1976, s. 1)

Azandové rozlišují mezi čaroději a kouzelníky, ačkoli tak tomu zdaleka není v celé Africe.¹¹⁸

Čarodějnictví: v pojetí Azandů je to duševní síla zděděná od rodiče stejného pohlaví. Při pitvě po smrti člověka-čaroděje se v jeho těle dá v zjistiť čaroděj-
ná substance. Čarodějnictví se dá použít k tomu, aby se škodilo druhým buď
úmyslně, nebo bezděčně tím, že se vyše nebo aktivuje čaroděj-
ná substance. Azandové označují čarodějnictví slovem mangu a čaroděje výrazem boro (ira)
mangu.

Kouzelnictví: špatné, zlé nebo nedovolené čary zahrnující záměrné užívá-
ní magických sil a léčiv k újmě druhých. Kouzelnictví je dovednost, které je
možné se naučit, není to nějaká zděděná dispozice. K označování kouzelnictví
Azandové používají výrazy gbegebere (gbigbita) ngua nebo kitikiti ngua. Kou-
zelník je ira gbegebere (kitikiti) ngua. (Evans-Pritchard, 1976, s. 227–228)

Slovo *ngua* se používá pro magii v obecnějším významu, přičemž u Azandů se rozli-
šuje dobrá a špatná magie. Nejpodstatnější pro Azandy je však právě čarodějnictví.
Není to něco vzácného a děsivého, nýbrž součást každodenního života. Lov, rybolov,
zemědělství, domácí život v usedlostech a společenský život ve vsi a u soudního dvo-
ra – to jsou prostory pro působení čarodějů. Takřka o všem, co se děje, se dá mluvit
jako o čarodějnictví.

*Napadne-li plíseň podzemnici olejnou, je to čarodějnictví; když se pročesává křoví a není
v něm zvěř, je to čarodějnictví; když ženy namáhavě vytahují vodu z nádrže a odměnou
jim je pouze pár rybek, je to čarodějnictví; když se neobjeví termity v době, kdy se mají
vyrojit, a celou chladnou noc se marně čeká na to, až vzlétnou, je to čarodějnictví; když
je žena zamračená a nereaguje na manžela, je to čarodějnictví; je-li panovník odměřený
a chová se odtažitě ke svému poddanému, je to čarodějnictví; jestliže se magickým obřa-
dem nedosáhne zamýšleného účelu, je to čarodějnictví; když v podstatě jakýkoli nezdar
či neštěstí kdykoli na kohokoli dopadne v souvislosti s některou z rozmanitých činností
jeho života, může za to čarodějnictví, pokud se jasně neprokáže a následně nepotvr-
dí věštbou, že v tom bylo kouzelnictví nebo nějaký jiný neblahý činitel, nebo pokud se
něco takového nedá zjevně přičíst na vrub nezpůsobivosti, porušení nějakého tabu nebo
neschopnosti dodržet nějaké morální pravidlo. (Evans-Pritchard, 1976, s. 18)*

Reakcí na něco takového je pak zlost, nikoli děs, a muž z etnika Zande má k dispozici prostředky, jak se útoku čarovných sil bránit (žena musí požádat manžela či mužského příbuzného, aby jednal za ni). Když má podezření na čarodějnictví, muž se poradí s věštbou, aby si potvrdil, že příčinou jeho problémů je vskutku čarodějnictví, a aby rozpoznal, který čaroděj/čarodějnice nebo kteří čarodějové/čarodějnice za tím jsou. Jakmile se to zjistí, může se podniknout preventivní opatření, kdy se čaroděj donutí, aby přestal napadat, ochlazením jeho čarodějné substance. Orákula jsou různá: například termití orákulum chudého muže, kdy se do termiště zabodnou dva klacky a muž přitom klade konkrétní otázky jako třeba „je-li X čaroděj, sněz klacek“. Orákulum tření dřev vyžaduje odborníka, který při podobných otázkách klouže kusem dřeva po druhém a tření dřev dává na otázky kladnou, nebo zápornou odpověď. Nejváženějším orákulem je jedové orákulum *benge*, které se dá použít pouze s autoritou náčelníka. Strychninový jed se najde v liánách a dává se kuřeti, když se tazatel dotazuje orákula. Při tomto postupu se dělá dvojí prověrka: byla-li otázka zpočátku formulována jako „je-li Y čaroděj, ať kuře umře“, a kdyby kuře mělo opravdu umřít, měla by se táž otázka opakovat, tentokrát však s pokynem, aby se kuře ponechalo naživu. Je-li čarodějnictví potvrzeno, je obviněnému předáno ptačí křídlo na znamení jeho provinění a obviněný může být předvolán k náčelníkovi, aby se z obvinění zodpovídal.

Jedním z důvodů, proč víra v čarodějnictví slavila a i nadále slaví úspěchy ve většině subsaharské Afriky mezi christianizovaným obyvatelstvem, je to, že křesťanství toho někdy nabízí málo z hlediska objasnění životních potřeb.¹¹⁹ Na Západě a v islámských zemích se dá mluvit o štěstí nebo o smůle, o osudu nebo vůli Boží, nebo třeba pokládat neštěstí či neúspěch za trest nebo za bezvýznamnou náhodu. Azandové a mnoho jiných afrických etnik však vychází z mnohem komplexnějšího hermeneutického systému, který také dává lidem možnost něco s tím udělat. Jak to řekl Evans-Pritchard: čarodějnictví vysvětluje neblahé události. V jinak nejistém světě je obnoven řád. Evans-Pritchard se snaží naléhavě zdůraznit, že Azandové si uvědomují příčinu a následek. Jenom prostě „zkracují řetěz událostí a v konkrétní sociální situaci volí příčinu, která je sociálně relevantní a opomíjí to ostatní“ (Evans-Pritchard, 1976, s. 25). A tak je-li muž zabit oštěpem v šarvátce s nepřáteli, psychologická příčina jeho smrti není sociálně relevantní, nedá se dělat nic, co by muže přivedlo zpět k životu. Je však možné identifikovat čaroděje nebo čarodějnici, který namířil doličný oštěp na toho konkrétního muže, a potrestat ho (nebo ji). „Zabije-li tedy muže slon, říkají Azandi, že slon je první oštěp a čarodějnictví je druhý oštěp a že společně toho muže zabili“ (Evans-Pritchard, 1976, s. 26). Některé z názorných příkladů Evans-Pritcharda poslouží k nástinu toho, jak Azandové uvažují o čarodějnictví; je to způsob, který – jak si Evans-Pritchard uvědomil – sám přijal:

Nějaký chlapec zakopl o menší pahýl stromu uprostřed cesty v buši, jak to v Africe často bývá, a poranil se. Vzhledem k málo dostupnému místu na prstu, kde se poranil, se rána nedala očistit od špíny a začala hnisat. Hoch prohlašoval, že zakopl o pahýl působením čarovné moci. Vždycky jsem se s Azandy přel a kritizoval jejich výroky a tak jsem to udělal i teď. Řekl jsem chlapci, že zakopl o ten pahýl, protože nedával pozor, a že mu ten pahýl žádný čaroděj do cesty nepostavil, protože tam rostl úplně přirozeně. Souhlasil se mnou v tom, že čarodějnictví nemá nic společného s tím, že mu stál v cestě pahýl stromu, ale dodal, že si dával na pahýly dobrý pozor, jak to ostatně důkladně dělá každý Zande, a že kdyby nebyl očarován, byl by si toho pahýlu všiml. Na podporu svého názoru podal nezvratný důkaz, že všechny rány se přece nehojí celé dny, naopak se zacelují rychle, protože tak už to rány dělají. Proč se mu tedy tentokrát rána zanítila a zůstávala otevřená, když za tím nebyla žádná čarovná moc? To mělo být, jak jsem zanedlouho zjistil, vysvětlení příčin nemoci u Zandů. (Evans-Pritchard, 1976, s. 19–20)

Evans-Pritchard předvádí, jak objasňování čarodějnictví poskytuje „chybějící článek“ v kauzálním řetězci. Mohou existovat nekomplikovaná „přirozená“ vysvětlení událostí, ale ta neobjasní náhodu a koincidenci, jež vedou k tomu, že přírodní události a lidé se protnou v čase a prostoru. Myšlení Azandů se prezentuje jako logické a racionální (i když mylné podle západních vědeckých zásad). Není tomu tak, že by Azandi neznali přirozenou příčinnost věcí a žili v jakémisi mystickém světě, ale jejich filozofie vyplňuje mezery v takové teorii, takže celý život a smrt jsou přímo prodchnuty smyslem.

Evansu-Pritchardovi se podařilo proniknout do myšlení Zandů, přičemž si osvojil užívání orákul k uspořádání každodenního života (což je důležité, chtěl-li být výkonný při svém terénním výzkumu) a stále se snažil porovnávat představy domorodců se svými. Jeho styl se někdy čte jako blahosklonný – popisuje například své debaty s Azandy o logice a není jednoduše ochoten přijmout a zaznamenat jejich přesvědčení (jako zastávce fenomenologické metody při výzkumu náboženství by se o to mohl pokusit). Evans-Pritchard je plně ponořen do svého terénního výzkumu a daří se mu prezentovat uvažování Zandů způsobem, který ukazuje, proč pro ty, kdo byli vychováni v této kultuře, dává dokonalý smysl. Jeho diskuse s Azandy lze opravdu pokládat za známku respektu. Jednal s nimi jako s rozumem obdařenými lidmi, kteří byli dokonale schopni nacházet přesvědčivá vysvětlení pro své názory a činy, a jeho zájmemo, jaká vysvětlení to vlastně jsou.

Jeden z jeho pokusů pochopit své zkušenosti jak podle logiky Zandů, tak ve vztahu k vlastnímu vzdělání, zázemí a epistemologii se týká jeho jediného fyzického setkání s čarodějnictvím. Z těla spícího čaroděje údajně vyzařují pohybující se světelné paprsky, když jeho aktivovaná čarovná látka sleduje svou kořist.

Čarodějnictví jsem viděl jen jednou. Seděl jsem takhle dlouho do noci ve své chýši a dělal jsem si poznámky. Okolo půlnoci, než jsem šel spát, jsem si vzal oštěp a vydal se na svou běžnou noční procházku. Procházel jsem se v zahradě za chýší mezi banánovníky, když tu jsem si povšiml jasného světla za chýšemi svých pomocníků, jak se pohybuje směrem k chýši muže jménem Tupoi. Stálo to za prozkoumání, a tak jsem to světlo sledoval, dokud se mi do cesty nepostavila travnatá clona. Rychle jsem vběhl do chýše na druhou stranu, abych viděl, kam to světlo jde, ale už jsem je nespatriil. Víím, že jenom jediný člověk, člen mé domácnosti, měl svítílnu, která mohla vydávat tak jasné světlo, ale ráno mi řekl, že jsem v noci viděl čáry. Krátce nato ještě onoho rána umřel jeden starý příbuzný Tupoie a člen jeho domácnosti. Tato událost zcela vysvětlovala světlo, které jsem viděl. Nikdy jsem neodhalil jeho pravý původ – byla to možná hrst trávy zapálená někým, kdo se šel vyprázdnit, ale souběh směru, kterým se světlo pohybovalo, a následné smrti dobře odpovídá představám Zandů. (Evans-Pritchard, 1976, s. 11)

Líčení Evanse-Pritcharda o čarodějnictví u Zandů je zasazeno do strukturálně-funkcionálních interpretací. Autor ukazuje, jak obvinění souvisejí s typy napětí, které zase souvisejí se sociálními institucemi Azandů. Ačkoli panovník může být podezírán z čarodějnictví, nikdy ve skutečnosti nebude obviněn obyčejným příslušníkem kmene. Žena musí požádat manžela, nebo občas mužského příbuzného, aby se vyptal orákul za ni. Není tedy nikterak překvapivé, že Evans-Pritchard nikdy nenarazil na případ, kdy by žena obvinila svého muže z čarodějnictví. Naopak muži často jmenovali své ženy jako podezřelé čarodějky, když se dotazovali orákul. Evans-Pritchard pokládal čarodějnictví, jelikož vyjevovalo napětí veřejně a veřejně se s ním také vypořádávalo, za institut představující jakousi pojistnou záklopku, umožňující hladké fungování společnosti a udržující status quo.¹²⁰

Děťští čarodějové z etnika Bangwa

Další zajímavý popis čarodějnictví představuje pojednání Roberta Braina (1970) o dětských čarodějích z etnika Bangwa v jihozápadní oblasti anglofonního Kamerunu. Příslušníci etnika Bangwa nerozlišují mezi kouzelníky a čaroději, přičemž slovo *lekang* (v množném čísle *bekang*) se užívá ve významu „čaroděj“, „kouzelník“ a „duch“. Obvinění z čarodějnictví odrážejí sociální napětí podobně jako u Azandů. Etnikum Bangwa je patrilineární, ale neplatí tu právo primogenitury. Synové se dozvědí, který z nich zdědí hodnosti, vdovy a různá práva a pravomoci po otci teprve po jeho smrti. Jelikož otec svým synům nedůvěřuje, je jméno jeho následovníka dáno zástupcům (původně to byli zajatí otroci, kteří neměli v dané oblasti příbuzenské vazby). Z obav před mocí čarodějů se osady etnika Bangwa stavějí co nejdále od sebe, ale